DİCLE İLAHİYAT DERGİSİ • CİLT: XXIV • SAYI: 2021/1 • SS. 6-19

DOKSASTİK OLMAYAN İMAN MODELİ, İNANÇ VE ŞÜPHE*

Emine GÖÇER*

Öz

Doksastik olmayan iman modeli, önermesel ve önermesel olmayan olmak üzere ikiye ayrılır. Doksa kavramı inanç kelimesinden gelirken doksastik ise önermeye dayalı inanç anlamında kullanılır. Önermesel olan ise doğruluk değeri taşıyan önermelerin bir fiille ifade edilme şeklidir. Çalışmamız, önermesel olarak kabul edilen ancak doksastik olmayan iman modelini değerlendirme konusu yapacaktır. Bu iman modeline göre inanç, kesinlik içerdiği gerekçesi ile iman ile uyuşmamaktadır. Çünkü inanç bilgiye en yakın önermesel tutumdur. Buna karşılık doksastik olmayan iman savunucuları imanın bilgiye yakın olmadığı düşüncesindedirler. Doksastik olmayan iman modelinde, imanın neden inancı gerektirmediği şüphe temelinde sorgulanmaktadır. İman ile şüphe arasında bir ilişki olduğunu ileri sürmek için imanın inancı gerektirmediği tezini savunmanın gerekli olduğunu ileri süren doksastik olmayan iman savunucularının tezleri ve onlara yöneltilen eleştiriler üzerinde durulmaktadır. Doksastik olmayan iman modeli savunucuları, imanın inancı gerektirmediğini düşündükleri için bunun yerine farklı kavramlar yerleştirirler. Bunlar kabul, güven, umut ve varsayım gibi kavramlardan oluşmaktadır. Bu kavramların kesinlik yerine şüphe içermesi imanla daha uyumlu olduğu kanaatini uyandırmaktadır. İkinci bölümde, doksastik iman modeline göre iman, inancı gerektirdiği için şüphe içermemesi gerektiği kanaati sorgulanmaktadır. Bu kanaatin yerini, şüphe ile uyumlu doksastik iman modeli almaktadır. Doksastik iman modelinin belli türden şüphe ile uyumlu olduğu tezi doksastik olmayan iman modelinin tezini zayıflattığı düşünülmektedir. Bu makalenin amacı inanca dayalı iman modelinin şüphe ile uyumlu olduğunu savunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Doksastik Olmayan İman, Doksastik İman, Bilgi, Kesinlik, İnanç ve Şüphe.

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

* Bu makale ¨Emine Göçer, ¨Şüphecilik ve Fideizm¨, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Din Felsefesi, Tamamlanmamış Doktora Tezi, Ankara,¨ künyeli tezin bir bölümünden üretilmiştir.

* Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi
e-posta: goceree@gmail.com

Non-Doxastic Faith Model, Belief and Doubt

Abstract

The non-doxastic model of faith is a model of faith that has two types as propositional and non-propositional. While the concept of doxa comes from the word belief, doxastic is used in the sense of belief based on proposition. The propositional attitude is the way in which propositions with truth value are expressed with a verb. Our article deals with the non-doxastic model of faith that is considered to be propositional. According to this model of faith, belief is inconsistent with faith for the reason that it contains certainty. Because belief is the closest propositional attitude to knowledge. Non-doxastic advocates of faith believe that faith is not close to knowledge. In the non-doxastic faith model, why faith does not require belief is questioned on the basis of doubt. In order to defend that there is a relationship between faith and doubt, it is emphasized on the theses of non-doxastic faith advocates who try to justify that it is necessary to defend the thesis that faith does not require belief and the criticisms directed against these theses. Proponents of the non-doxastic faith model replace different notions instead of belief. These consist of concepts such as acceptance, trust, hope and assumption. The fact that these concepts include doubt rather than certainty manifests that they are more compatible with faith. In this article, according to the doxastic faith model, it has been questioned the idea that it should not contain doubt because faith requires belief. This opinion is replaced by the doxastic faith model compatible with doubt. I support thought that the doxastic model of faith is compatible with a certain type of doubt weakens the thesis of the non-doxastic model of faith. The purpose of this article is to argue that the belief-based model of faith is compatible with doubt.

Keywords: Non-Doxastic Faith, Doxastic Faith, Knowledge, Certainty, Belief, and Doubt.

GİRİŞ

Teizmin savunduğu iman kavramı rasyonel temellere dayalı önermesel olan doksastik iman anlayışıdır. Bir teist için ′Tanrı vardır′ önermesine inanmak, iman için zorunludur fakat yeterli değildir. Bununla birlikte teist, imanın önermesel boyutunun yanı sıra önermesel olmayan boyutunun olduğunu da kabul etmektedir. Bunlar, bir açıdan da imanın güvene ve teslimiyete dayalı duygusal veya çabaya dayalı yönünü oluşturmaktadır. Dini epistemolojide ise iman kavramı, bir bilgi çeşidi olup olmadığı, kesinlik ya da şüphe içerip içermediği yönünden ele alınmaktadır.

Geleneksel teistik yaklaşıma göre imanın önermesel tutumunun doksastik olması gerektiğine inanılır. Bir önermenin doksastik olması demek inanca dayalı olması demektir. İnanç, pozitif önermesel tutumlardan biridir. Ummak ve istemek de pozitif önermesel tutumlar arasına girer. Ancak inanca dayalı önermeler, doğrunun veya yanlışın taşıyıcıları olarak kabul edilir. Bu inançtan kasıt ise iradenin doğrudan bir eylemi ile oluşturulmayan, yine iradi olmayacak şekilde dünyada doğru olan şeyleri savunmayı gaye edinen ve dereceler içinde geldiği düşünülen bir önermesel tutumdur. Ancak geleneksel teistik yaklaşıma göre iman için gerekli olan inanç, derece bakımından *tam inançtır*. En azından doksastik olmayan iman savunucuları açısından, doksastik iman tanımına göre inanç, bu şekilde kabul edilmektedir. Geleneksel teizmin bu doksastik iman tanımını, McKaughan, iman hakkındaki *Belief-Plus* (McKaughan, 2013: 103) görüşü olarak tanımlamaktadır.

Doksastik olmayan iman modeli nedir? Doksastik olmayan iman, imanı inanca dayalı olmayacak şekilde savunma biçimidir. Bu iman türü, imanı, doksastik olarak savunan önermesel imanın karşısına yerleştirmektedir. İmanı, önermesel ve önermesel olmayan biçimde savunan iman teorileri içinden doksastik olmayan imanın bazı türleri kendini önermesel olan içine bazı türleri ise önermesel olmayan içine yerleştirmektedir. Bunlar arasında burada ele alınacak doksastik olmayan önermesel iman türüdür. Bu makaledeki amacım ise imanın şüphe ile ilişkisi olduğunu ortaya koyabilmek için imanın doksastik olmaması gerektiği görüşüne karşı çıkmak ve doksastik imanın da şüphe ile uyumlu olabileceği görüşünü tutarlı şekilde savunabilmektir.

Doksastik olmayan iman modeli, inancın yerine farklı önermesel tutumlar yerleştirir. Bunlar, kabul, güven, umut ve varsayım gibi tutumlardan oluşmaktadır. Örneğin, ¨Tanrı vardır önermesine inanıyorum¨ demekten ziyade, ¨Tanrı vardır önermesini kabul ediyorum, umut ediyorum veya varsayıyorum¨ demek gibidir. Doksastik olmayan iman modelini savunanlar, inancı kaldırıp neden bu kavramları yerleştirirler? İnanç, onlar için ne ifade etmektedir? İnanç, önermesel tutumlar arasında duyguya dayalı olmayıp, düşünceye dayalı bir tutum olması açısından, bilgiye en yakın önermesel tutumdur. Bilgiye yakın olması, onu iradeye dayalı olmaktan kurtarmaktadır. Oysa doksastik olmayan iman modelini savunanlar, imanın doğasında kesinlikten ziyade şüpheyi barındırmasının daha makul olduğunu savunmaktadırlar. Bu makalede, öncelikle günümüz din felsefecilerinden, William Alston, Robert Audi, Louis Pojman, Daniel Howard-Snyder ve Daniel McKaughan örneğinde doksastik olmayan iman modelinin şüphe ile ilişkisini değerlendireceğim. Daha sonra doksastik iman modelinin doksastik olmayan iman modeline karşı eleştirilerini ele alıp, doksastik iman modelinin şüphe ile ne ölçüde uyumlu olabileceğini ortaya koymaya çalışacağım.

I. Doksastik Olmayan İman Savunusu ve Şüphe

Doksastik olmayan imanın savunucularından ilk olarak Alston'ın görüşünü ele alacağım. Alston, *inancın* yerine *kabul* (*acceptance)* kavramını yerleştirir. İlkin, neden imanın inancı gerektirmediğini açıklamak için inancın neleri gerektirdiğini ortaya koymaya çalışır. Ona göre inanç, herhangi bir şüphe ve belirsizliği dışlamaktadır (Alston, 1996: 6). İnancın dereceleri olduğuna inansa da burada sözünü ettiği inanç, *flat-out belief* olarak bilinen *tam inançtır*. Bu inançla Alston, kesinliği en yüksek derecede ortaya koyan inancı kastetmektedir. Bir şeye inanmaya karar veremeyeceğimizi çünkü inancın iradi bir kontrol altında olmadığını ileri sürer (Alston, 1996: 7). Alston'a göre inanç, bilgi ile de uyumludur. Birisi bir şeye inandığını söylediğinde onu bildiğini ima eder. Fakat kabul, böyle değildir. Kabul, inançtan farklıdır ve zihinsel bir eylemdir (Alston, 1996: 8). Kabul daha çok iradeye dayalıdır. Bir önermeyi kabul etmek, o önermeye inanmayı gerektirmemektedir (Alston, 1996: 10). Ancak genellikle kabul ettiğimiz önermeyi, inanca dayalı olarak değil de iradi olarak kabul ettiğimizi savunmanın makuliyetine inanır. İradeye dayalı olarak kabul edilen önerme ise kesinlikten uzaktır (Alston, 1996: 11). Bu nedenle, Alston'un düşüncelerinde inanç şüphe içermediği için imanın inancı gerektirmediği ve inanılmayıp ′kabul edilen′ bir imanın ise şüphe içerebileceği veya içermesi gerektiği fikri ima edilmektedir. Alston'ın imanın inanç yerine kabulü gerektirdiğini ileri sürmesinin nedeni, imanın şüphe ile uyumlu olduğu tezini savunduğu için olabilir.

İmanın inancı gerektirdiği anlayışının, inancı gerektirmeyen iman anlayışından farkı birincisinin rasyonel kabul edilmesidir. Ancak doksastik olmayan iman anlayışını savunan bir diğer isim olan Audi, bu kanaatte değildir. Ona göre doksastik olmayan iman da rasyonel ve önermesel olabilir (Audi, 1991: 213). Audi inanca dayalı olmayan imanın önermesel karakterinden söz ederken Paul Helm, inanca dayalı olmayan imanın önermesel olamayacağından söz etmektedir. İnanca dayanmayan önermesel imanın imkanı Helm makul bulmamaktadır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Helm, 2000: 4). Çünkü bilişsel dini bağlanmada sadece bilgi ya da haklılaştırılmış inancın imkanı değil iman ya da umudun da imkanı vardır (Audi, 1991: 214). Audi daha çok bilişsel dini bağlanma konusunda inanç yerine başka bir kavram yerleştirmeyi hedeflemektedir. Bunun da inanç kadar önermesel ve rasyonel olabileceğini iddia eder. O halde Audi inanç yerine hangi kavramı yerleştirmektedir? O imanın inancı gerektirdiğine inanmaz. İmanın önermesel olması için inanca ihtiyacı olmadığını iddia eder. Audi'ye göre iman *inançsızlık* (*disbelief*) ile de uyumsuz olduğu için imanın inancı gerektirdiğine inanırlar ancak öyle olmak zorunda değildir. Tanrı'ya inançsızlık yoksa bu Tanrı'ya inanç vardır anlamına gelmez. Biri kesinlik hissinin yokluğunda dahi uyumlu şekilde imana sahip olabilir. Hatta bu kişi Tanrı'nın varlığına inanç yüksek oranda muhtemel olmadığında bile imana sahip olabilir. Fakat sadece o önermeye inanmazsa imana sahip olamaz. Üstelik bir önermeye yönelik kesinlik hissine sahip olmak gerekmiyorsa bu şüphe

etmenin de bir sınırı olmalı. O önermeden güçlü şekilde şüphe belli bir noktaya ulaştığında kişinin tutumu imandan ziyade umut olacaktır. Umut, Audi'ye göre inançsızlık kadar kesinliğe ulaşmamış fakat çok fazla şüphe içerecek kadar da ciddi bir durumdur. İman, bu tür bir şüphe ile yer değiştirebilir fakat altını oyacak şüphe ile bir arada bulunamaz (Audi, 1991: 216). Umut, imandan başka yönlerden de farklıdır. Örneğin utandığım bir şeyin meydana gelmesini umar halde kendimi bulabilirim. Ancak bir şeyin olmasına yönelik istekli bir tutuma sahip değilsem o şeyin olacağına dair imana sahip olamam (Audi, 2008: 97). Dolayısıyla Audi, umudun imandan daha zayıf bir tutum olduğuna inanır. Çünkü umut, şüphenin daha yüksek derecesiyle uyumludur (Audi, 1991: 219).

Audi'nin, Alston'ın inancın şüphe içermeyip kesinlik gerektirdiği fikrine katılmadığını söyleyebiliriz. Çünkü Audi'ye göre ¨Tanrı vardır¨ önermesine zayıf inanç, belirli derecede şüpheyle uyumluyken bu önermeye iman ise bu önermeden şüphenin daha yüksek derecesiyle uyumludur (Audi, 1991: 217). O halde Audi inancın şüphe içerebileceğini düşünürken, imanın inancı gerektirmediğini neden savunmaktadır? Esasında Audi, imanın doğasının inançtan daha yüksek derecede fakat imanın altını oymayacak şüphe ile uyumlu olduğunu düşündüğü için inancı gerektirmeyen iman anlayışını savunmaktadır. Audi'ye göre inandığı şey yanlış çıktığında kişi yanlış şeye inandığını kabul eder, fakat iman ettiği şey konusunda bu geçerli değildir (Audi, 1991: 217). Audi burada önermsel imanın önermesel inançtan daha fazla şüphe içerebileceği ve bunun kişiyi o önermeye iman etmekten vazgeçirmeyeceğini ileri sürmektedir. Tabi ki ona göre bu şüphe, imanın altını oyacak şüphe olmadığı sürece böyledir.

Audi'ye göre üç çeşit doksastik olmayan iman türü vardır. Bunlar, önermesel iman, tutumsal iman ve iradi imandır. Audi bunlar arasından önermesel imanı savunmaktadır. Önermesel imana göre kişi Tanrı'nın var olduğuna inanmazken Tanrı'nın bizi sevdiğine iman edebilmektedir. Bir kişinin Tanrı'nın var olduğuna iman etmesi, Tanrı'nın var olduğuna inanması demek değildir. Bu önermesel imanın zayıf ve kesin olmayan inançla karıştırılmaması gerekir (Radcliffe, 1995: 73-74). Rasyonel iman, rasyonel inançtan daha az pozitif temellendirme aşaması gerektirir. Çünkü rasyonel iman, rasyonel inançtan daha az çürütülebilir olduğu için epistemik açıdan daha az risklidir (Audi, 1991: 219). Bu mücadelede rasyonel inancın rasyonel imandan daha çok çürütülmesi, rasyonel inancın zayıflığını değil rasyonel inancın epistemik süreçte katettiği mesafenin rasyonel imana göre daha çok dikkate değer olduğunu gösterir. Burada, Audi, ′iman, doksastik değilse daha az güçlüdür′ düşüncesiyle mücadele ediyor görünse de aslında doksastik olmayan önermesel imanın daha zayıf olduğunu ancak imanın doğasının da bu tutumu gerektirdiğini savunuyor görünmektedir. Çünkü şüphe içeren bir iman modeli inşa etmek için doksastik iman modelinden vazgeçiyor görünmektedir. Fakat Audi'ye göre imanın inançla uyumsuz olup şüpheyle uyumlu olması, inançsızlıkla veya güçlü şüpheyle uyumlu olacağı anlamına da gelmemektedir.

Doksastik olmayan iman savunucularından biri de Howard-Snyder'dır. O da inancı gerektirmeyen önermesel iman anlayışının imkanını kabul eder. Önermesel iman, bilgiden farklıdır. Bilgi *factive*[1] iken, önermesel iman *non-factive*'dir. Buradan da anlaşıldığı gibi Howard-Snyder'in önermesel imanı tereddütsüz bir kesinliği gerektirmez. Tereddüt içermesi mümkün olduğu gibi ideal bir durumda kesinlik de içerebilir fakat bunu gerçek bir durum olarak görmememiz gerekir. Çünkü Howard-Snyder'a göre gerçeğin ideal olması gerekmemektedir (Howard-Snyder, 2013: 358).

Howard-Snyder'ın doksastik olmayan iman anlayışına göre *önermesel iman* (*faith that)* Tanrı'nın varlığını gerektirmez ancak *Tanrı'ya iman* (*faith in God)* Tanrı'nın varlığını gerektirir. Önermesel iman bir önerme veya *olgu durumu* (*state of affairs)* değildir. Bilgi gibi elde edilmez. Howard-Snyder imanın inancı gerektirdiği görüşünü *Yaygın Görüş* olarak adlandırır. Bu görüş yukarıda söz edilen geleneksel teist yaklaşımın doksastik iman anlayışıdır. Bu görüşe göre inanç iradeye dayalı değildir. Howard-Snyder da bu görüşün tutarsızlıklarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bunu yapmasının nedeni ise iman ile şüphenin ne kadar uyumlu olduğunu kanıtlamaya çalışmaktır. Ona göre tutarsızlıklardan biri, doğruluğunu kabul etmediğimiz bir şeye inanan birinin imana sahip olamayacağıdır. Seçimlerde bir kişinin Clinton'ın kazanacağına inanırken Bush'a güvenip ona oy vermesi örneğinde olduğu gibi inanılan ve güvenilen adayların farklı olması imanın inancı gerektirmediğine örnek olarak gösterilebilir. Diğeri ise bir kişinin inancının aksi yönde bir sonuçla karşılaştığında hayal kırıklığı hissetme eğiliminde olmadığı ancak bir kişinin iman konusunda böyle bir durumla karşılaştığında hayal kırıklığı hissetme eğiliminde olduğu görülecektir (Howard-Snyder, 2013: 360).

Bunlardan çıkan sonuca göre Howard-Snyder, inancın iman için yetersiz olduğunu söyler. Daha başka ifadeyle inancın kriterleri, imanın kriterlerinden daha yüksek görünmektedir. Bu inancın doğruluğa imandan daha yakın olduğu ve dolayısıyla bilgiye daha yakın olduğu anlamına gelmektedir. Howard-Snyder da önermesel imanın *non-factive* olduğunu söylerken aslında bunu kasteder. Fakat Howard-Snyder, inanç, iman için yetersizdir derken inancın iman için gerekli ama tek başına yeterli olmadığı şeklindeki tezini de savunmuyor. Bu görüşü savunmamasının bir kaç nedeni vardır. İlkine göre İngilizce'de bir kişi bir konuda şüphe içindeyken o konuya dair hala güvene/imana sahip olabilir (Howard-Snyder, 2013: 361). Böyle bir durumda kişinin o olaya karşı şüphe içinde olması, inançsızlık içinde olması anlamına gelmemektedir. Çünkü Howard-Snyder, üç tür şüpheden ikincisini kastetmektedir. İlkine göre *şüphelere sahip olmak (to have doubts*) ifadesi kişinin inanmama eğilimi içinde olduğunu gösterir. İkincisine göre *şüphe içinde olmak (to be in doubt*) ise ne inanma ne de inanmama eğilimi

[1] İngilizce'de bazı fiiller ardından gelecek olan *that-clause* cümlelerinde önermenin doğruluğunu ifade ederse bunlara *factive* fiiller denir. Ancak bazı fillerde ise ardından gelecek cümlede önermenin doğruluğu aranmaz. Bunlara da *non-factive* fiiller denir. Örneğin, bilmek, öğrenmek, kanıtlamak ve kavramak gibi fiiller factive olarak kabul edilirken; inanmak, şüphe etmek, tartışmak ve varsaymak gibi fiiller de non-factive olarak kabul edilmektedir.

içinde olmak anlamına gelmektedir. Üçüncüsü ise en güçlü olan *şüphelenmek (doubting*) güçlü şekilde inanmama eğilimi içinde olmaktır (Howard-Snyder, 2013: 359). Howard-Snyder'a göre şüphe içinde olmak, ne inançsızlık içinde olmak demek ne de inanç içinde olmaktır. Şüphe içinde olmak, iman ile bir arada bulunabilir demektir. İkincisine göre ise imana sahip olan biri inanmasa bile ihtimaliyetçi inançlara sahip olabilir. Bunlar, imanın önermesel umut ya da önermesel korku gibi olduğu anlamına gelir. İman, bu türden pozitif bilişsel tutumlara kapı açıyor görünmektedir. İmanla uyumlu pozitif bilişsel tutumlara örnek olarak Howard-Snyder şunları göstermektedir: Kabul, onay, varsayım, güven, kanı vb. Yine Howard-Snyder, Alston'ın iman için inançtan farklı olarak kabul kavramını kullandığını, çünkü kabulün inançtan daha çok tereddüt (ya da şüphe) içerdiğini ileri sürdüğünü, fakat kendisinin buna katılmadığını dile getirir. Çünkü Howard-Snyder'a göre iman için kullanılan pozitif bilişsel tutumlardan kabul de inanç kadar şüphe ile çelişiktir. O halde Howard-Snyder'ın şüphe içindeki önermesel imanla uyumlu pozitif bilişsel tutumu nedir? Ona göre bu tutum *varsayımdır* (*assuming*). Varsayım önermesel iman ile uyumludur. Aynı zamanda varsayım şüphe içinde olmakla da uyumludur. Howard-Snyder'a göre şüphe içinde olmakla uyumlu önermesel iman, inanç ya da kabulü gerektirmez, varsayımı gerektirir (Howard-Snyder, 2013: 366).

Pojman da inanca dayalı önermesel imanı reddedenler arasındadır. O da önermesel imanın inancı değil umudu gerektirdiğini ileri sürer. Umut inançtan daha çok şüphe içerirken Pojman, neden inanç yerine umudu yerleştirir? Çünkü ona göre çoğu dindar, inandıkları dini doktrinlerini şüpheli bulurlar (Pojman, 1986a: 157). İman, inanç gibi şüphe içermeyen bir kavramı gerektirseydi, Pojman, kendisini iman sahibi kabul etmezdi. Çünkü o kendisinin bir dini şüpheci olduğunu ve şüphenin hayatında sürekli bulunduğunu ileri sürer. Bu nedenle kendisinin şüphe içinde olmasının onu iman sahibi olmaktan çıkarmayacağını düşünür (Pojman, 2012: 550). Bu nedenle o imanda şüpheye yer açmak için inancın etkinlik alanının dışlanması gerektiğini ileri sürer. Bilinen teist gelenekte ise iman inancı gerektirir ve insanlar inancına göre yargılanır çünkü kurtuluş için inanç gereklidir. Pojman inanmadan umut edilebileceğini ileri sürerken umudun *olasılığa inancı* (*belief in possibility*) gerektirdiğini ileri sürer. Buna göre önermenin muhtemel oluşu subjektif ihtimaliyete göre tanımlanır. 0-1 arasındaki inanç derecelerinden 0.5 ile 1 arasının pozitif inancın dereceleri olduğunu, 0.5 ile 0 arasının inançsızlığın dereceleri olduğunu ve 0.5'in ise agnostisizm veya hükmü askıya almak olduğunu ileri sürmektedir. Bu durumda Pojman, umudun inancı gerektirmediğini, sadece inanılması mümkün olan şeylerden umut edilebileceğini ileri sürmektedir. Örneğin, eğer Ryan felsefeden A alacağını umut ediyorsa, Ryan'ın A alacağının mümkün olduğuna inanması gerekir. 0.5'ten daha büyük değil de 0'dan daha büyük olmanın subjektif ihtimaliyeti, zorunlu şekilde muhtemel olmasa bile umut eden kişi açısından önermenin mümkün olduğuna inanmasını sağlar. İmkansız olmayan şey hakkında umut edilir. Ancak kesinlik de umudu yok eder. Bu da şu anlama gelir ki umut kesinliği

imkansızlaştırmaktadır. Umut, 1'den daha az 0'dan daha büyük subjektif ihtimaliyeti yani kesinsizliği ve imkanı gerektirir (Pojman, 2012: 556).

Pojman, şüphe etmenin birçok olumsuz yanları olduğu gibi olumlu yanları olduğunu da vurgular. Şüphe, kişiye acı verirken kimi zaman doğruluğa ulaşmada önermesel tutumumuzu yeniden denetlemede erdemli bir acı çekme olarak da görülebilir. Şüphe ile yaşamanın imkanından söz eder. Eğer şüphe erdemli bir acı çekme ise buna dayanma sabrını öğrenmek gerektiğini ima eder (Pojman, 1986a: 159). O halde iman için inancın gerekmediğine Pojman'ı inandıran nedir? Ona göre inanç ahlakı, iradi şekilde inanç üretmeye izin vermediği için ve dürüst bir kişinin inanç üretecek kadar güçlü kanıtı olmadığında yapılacak şeylerin en iyisi hipoteze göre inançsızca yaşamaktır. Birbiri ile uyumsuz iki amaçtan biri olan A'nın değeri 0.4 iken B'nin değeri 0.6 olarak verildiğini düşünün. Ancak bir kişi A'nın daha mümkün olduğunu düşünür ve bunun üzerinde araştırmasını yoğunlaştırmayı tercih eder. Ömrü de yeterse araştırmaya devam edebilir. Pojman'a göre yine son karar kişinin öznel fikrine dayanıyor. Örneğin bir kişi odada bomba olduğuna ihtimal verse, fakat bu konuda ikna edilmese bile risk almamak için odayı terk edecektir. Bu insanın sürekli kaba kar-zarar hesabı yapması ile ilgilidir. Öyle görünüyor ki Pojman'a göre küçük ihtimaller de kişinin hayatına yön verebilir, hatta bu can sıkıcı şüphe bile kanıtları gözden geçirmeye ve daha doğru inançlar elde etmeye sebep olan bir kurtarıcı olarak görülebilir (Pojman, 1986a: 161).

Pojman, inanmak için yeterli delil bulunamadığında umudu, kişinin iman için başvurulacak tutumu olarak görmektedir. Kendisi de dahil olmak üzere çoğu insanın yeterli delil bulamadığını ve bu konuda şüphe içinde olduğunu dile getirmektedir. Umut kavramını da bu nedenle ileri sürmektedir. O halde Pojman'ın bu umudunun rasyonel olduğundan söz edebilir miyiz? O iki tür umuttan söz etmektedir. Bunlar rasyonel ve irrasyonel umuttur. Kendisi rasyonel umudun imkanını savunur. Pojman'a göre;

a. Bir önerme hakkında umut etmek o önermeye inançla uyumludur, fakat o önermeye inancı zorunlu şekilde gerektirmez.

b. Bir önermeden umut etmek o önerme hakkında hükmü askıya almakla uyumlu olup zorunlu şekilde o önerme hakkında hükmü askıya almayı gerektirmemektedir.

c. Bir önermeden umut etmek o önermeye inançsızlıkla uyumlu olup zorunlu şekilde o önermeye inanmamayı gerektirmez.

Buradan da anlaşılacağı üzere Pojman'a göre ateizm de agnostisizm de dini bir pozisyon olarak görünmektedir (Pojman, 1986b: 230). Öyle anlaşılıyor ki Pojman'ın iman ile uyumlu bulduğu umudu, kişiyi inançsızlığa götüren şüphe ile daha uyumlu görünüyor. Burada hala iman kavramından söz etmek mümkün müdür? Açıkçası burada hangi tür şüphenin iman ile uyumlu olduğunun sınırlarının çizilmesi gerekmektedir.

Kişinin imanı ile uyumlu şüphe ve imanı ile uyumsuz şüphe arasında bir dereceden söz edebileceğimiz kanaatindeyim.

McKaughan da imanın şüphe ile uyumlu olduğunu fakat inançla uyumsuz olduğunu savunanlar arasındadır. Öncelikle McKaughan, iman, şüphe ve sabır kavramları arasındaki ilişkiye dikkat çeker. O, iman konusunda şüphe ederken sabredilmesi gerektiğini ve bunun imanın doğası ve değeri hakkında bizi eğiteceğini ileri sürmektedir. İmanın şüphe ile neden uyumlu olduğunu açıklamadan önce şüphe ile inancın neden uyumsuz olduğunu tartışır (McKaughan, 2018: 195-196).

McKaughan, *belief-plus* modeline göre iman ile şüphe arasındaki ilişkiyi irdeler. Bu model aslında geleneksel teist iman anlayışının yeni bir terim şeklinde doksastik olmayan iman savunucusu tarafından adlandırılmış halidir. Bu modele göre iman, bir yandan Tanrı'nın var olduğuna dair önermeye inanmayı gerektirirken diğer yandan iman için sadece inancın yeterli olmadığı, fakat daha fazlasının gerekli olduğu yönünde bir anlayış sunar (McKaughan, 2013: 103). *Belief-plus* görüşü dini şüphe fenomenini ciddiye almaz. Bunun nedeni imanın entelektüel içeriğinin yüksek epistemik delillere sahip olmayı gerektirdiği düşüncesidir. Dolayısıyla imanın kanıtla haklılaştırılmış bilgi statüsüne sahip olduğu düşünülür (McKaughan, 2013: 106).

Belief-plus modeline göre kişi Tanrı'nın varlığı hakkında *ciddi şüphe (serious doubt)* içindeyse Tanrı'nın var olduğuna inanmıyordur. Ayrıca bu kişi Tanrı'nın var olmadığına da *tam inançla* inanmıyordur. *Belief-plus* görüşüne göre bu kişinin imana sahip olamayacağı, çünkü ciddi şüphenin inançla uyumlu olmadığı için imanla da uyumlu olamayacağı ileri sürülür. Ancak McKaughan, ciddi şüphe kişiyi inançtan yoksun bırakırken imandan da yoksun bırakıp bırakmayacağını sorgular. Buradan yola çıkarak McKaughan'ın vardığı sonuç ise ciddi şüpheye sahip birinin imana sahip olabileceği yönündedir (McKaughan, 2018: 199).

McKaughan'a göre, bir kişi bir önermeden üç farklı şekilde şüphe eder. İlkine göre bir kişi bir önermeden şüphe ettiğinde o önermeye inanç, kesinliği gerektirmeyecektir. Ancak bazı teolog ve filozoflara göre iman sadece inancı gerektirmez, bilgiyi ve kesinliği de gerektirir. Bu anlayışa göre, iman, şüphe ile uyumsuzdur. İkinci anlayışa göre, bir önermeden şüphe etmek, o önermeye inanmamak anlamına gelir. McKaughan, şüphe hakkındaki bu iki görüşe kendisinin katılmadığını söyler. Kendisini dahil ettiği üçüncü görüşe göre bir önerme hakkında şüphe içinde olmak, o önermeye ne inanmak ne de inanmamaktır (McKaughan, 2018: 200). McKaughan bu şüphe çeşidini ciddi şüphe olarak adlandırmaktadır. Bu şüphenin rasyonel inançla birlikte olamayacağını savunmaktadır. O, Hırisitiyanların temel iddialarının ne kadar kışkırtıcı ve çarpıcı olduğunu göz önüne aldığımızda inançla birlikte olmayan ciddi şüpheye sahip birinin imana sahip olabileceğine dair rahatlıkla örnekler bulabileceğimizden söz eder. İnancın yokluğunda bile kişi imanını pozitif bilişsel tutumlarla tanımlayabilir. Örneğin

McKaughan'a göre, Tanrı'nın var olduğunu *kabul etmek*, kutsal kitabın doğru olduğunu *varsaymak*, İsa'ya *güvenmek* ve hatta Tanrı'nın var olduğuna dair yoğun *umutun* bile Hıristiyan imanını sürdürmek için yeterli görülebilir. Yine ona göre eğer iman iradeye dayanmayan inancı gerektirseydi Tanrı, gizli, sessiz ve belirsiz olmazdı (McKaughan, 2018: 202). İmanı cazip kılan şey tam da budur. Onun ayırt edici özelliği zorluk, risk ve belirsizlik şartlarında, direnç, metanet ve sabrın değerini bize göstermesidir. Bu inançla uyumsuz ciddi şüpheyi hayatlarında trajedi, sıkıntı ve kayıp yaşayan insanlarda görürüz. Burada McKaughan Rahibe Teresa örneği üzerinden iman ve ciddi şüphenin uyumluluğunu savunur. Rahibe Teresa yaklaşık elli sene boyunca fakirlere hizmet etmiş ve bu süreçte deneyimlediği ciddi şüpheyle birlikte imanını kaybetmemiştir. McKaughan'ın öne sürdüğü bu örnekte Rahibe Teresa'nın imanı ciddi şüphe ile uyumlu ise *belief-plus* görüşü yanlıştır. McKaughan *Rahibe Teresa İtirazı (RTİ)* olarak adlandırdığı *belief-plus* eleştirisini şu şekilde formüle etmiştir:

I. Rahibe Teresa Hıristiyan imanının bir modelidir.
II. Bir kişi bir önerme hakkında ciddi şüphe içinde ise o önermeye inanmıyordur.
III. Rahibe Teresa Hıristiyanlığın çarpıcı içeriği (Tanrı'nın varlığı ve ruhların varlığı gibi) hakkında kendini ciddi şüphe içinde görür.
IV. Rahibe Teresa Hıristiyanlığın çarpıcı içeriği hakkında inanca sahip değildir.
V. Bu nedenle Rahibe Teresa Hıristiyan imanına sahip fakat Hıristiyanlığın çarpıcı içeriği hakkında inanca sahip değildir (McKaughan, 2018: 206).

McKaughan, *belief-plus* savunucularının bu RTİ'ye karşı koyabileceği iki eleştiri, olabileceğinden bahseder. Bunlardan ilki Rahibe Teresa'nın imana sahip olduğunu inkar etmek; ikincisi şüphesinin ciddiyetini azaltarak aslında inanca da sahip olduğunu ileri sürmektir. İlkine göre Rahibe Teresa'nın gizli bir ateist olduğu ihtimali üzerinde düşünülebilir. Ancak McKaughan, (I)¨Rahibe Teresa Hıristiyan imanının bir modelidir¨ önermesini inkar edene neredeyse hiç rastlanmadığını söyler. İkincisine göre, *belief-plus* savunucuları Rahibe Teresa'nın hem inanca sahip olup hem de şüpheci olmasının irrasyonel bir tutum olduğunu ileri sürebilirler. Ancak McKaughan bu irrasyonellik durumunun felsefi açıdan çok da ilginç olmadığını dile getirir (McKaughan, 2018: 208-209).

Yukarıda ele alınan doksastik olmayan iman savunularının kendi aralarında farkı olsa da ortak noktaları imanın inancı gerektirmemesi ve inancı gerektirmeyen imanın şüphe ile uyumlu olmasıdır. Çünkü doksastik olmayan iman anlayışına göre doksastik iman anlayışının tanımı şu şekildedir: Bir kişi Tanrı'nın varlığına iman ediyorsa bu, Tanrı'nın varlığına *tam* (*flat-out)* inancı gerektirir. Bu inanç ise onlara göre şüphe ile uyumlu inanç çeşidi değildir. Doksastik olmayan iman teorilerini savunanlara göre inanç ile şüphe uyumsuz mudur? Esasında doksastik olmayan iman teorilerini

savunanlar arasından bir kısmını *zayıf inançlı (sub-doxastic)* iman teorileri oluşturmaktadır. *Sub-doxastic* demek, tam inancı içermeyen veya tam inançtan daha az inanç içeren demektir. Daha başka ifadeyle bir p önermesindeki doğrulukla ilişkili olarak bu önerme hakkındaki *sub-doxastic* tutum, az inancı gerektiren bir tutumdur. Bu tutumu, zayıf inançlı tutum olarak adlandırsak da bazıları bu tutumu yine doksastik olmayan tutum olarak kabul etmiştir. Bu tutumun temsilcileri Richard Swinburne, Louise Pojman ve Andrei Buckareff olarak görülmektedir (Eklund, 2018: 390). Bu tutuma sahip bir kişi dini önermelerin doğruluğunun tam bir onayını yapması gerekmez. Sadece dini önermelerin ihtimaliyetine yönelik onayı gerektirir (Eklund, 2018: 391). Ancak bu tutumun doksastik olmayan bir iman tutumu mu yoksa doksastik bir iman tutumu mu olduğu tartışmalıdır. Eklund'a göre *zayıf inançlı (sub-doxastic)* iman tutumu doksastik olmayan iman tutumundan farklıdır ancak bu tutuma doksastik de denemez. Ancak Malcolm ve Scott'a göre *zayıf inançlı (sub-doxastic)* iman tutumu da doksastik olmayan iman tutumuna dahil edilmektedir (Eklund, 2018: 390).

Doksastik iman savunusunun *tam inancı* gerektirmesi, doksastik olmayan iman savunucularının da ileri sürdüğü gibi *tam inancın* şüphe içermemesini gerektirmekte midir? Epistemolojide bilginin tanımı, Platon'dan beri haklılaştırılmış doğru inanç olarak bilinir. Bir bilgi ne tür bilgi olursa olsun kesinliği gerektirdiği düşünülür. Epistemik kesinlik ise şüphe içermeyen bir kavramdır. Ancak inanç, *tam inanç* da olsa bilgi değildir. Bir *tam inancın* bilgi olabilmesi için doğru olması ve haklılaştırılması gerekir. Bir önermeye tam inanmak o önermenin kesinliğini gerektirmez. Eğer bu tam inanç, haklılaştırılmış ve doğru ise kesinlik içerecektir. Elbette diğer önermesel tutumlar olan umut, kabul, varsayım ve güven gibi kavramlardan farklı olarak inanç, doğruluk ve yanlışlık değeri taşıyan, daha çok düşünceye dayalı bir önermesel tutumdur. Bu, inancın diğer önermesel tutumlardan daha az şüphe içerdiği anlamına gelir. Fakat bu durum, inancın hiçbir şekilde şüphe içermeyeceği anlamına gelmemektedir. Buradan yola çıkarak doksastik iman tutumunun da şüphe içerebileceğini iddia edebiliriz. Bazı günümüz din felsefecileri arasında da doksastik iman savunusunun şüphe ile uyumlu olduğunun ileri sürüldüğünü görmekteyiz.

II. Doksastik İman Savunusu ve Şüphe

Doksasatik imana dayalı yaklaşımlardan ilki Joshua Mugg'ın doksastik iman savunusudur. Mugg Tanrı'nın varlığına imanın, Tanrı'nın varlığına inancı gerektirdiğini savunduğu için doksastik olmayan iman savunucularına karşı çıkar. Mugg'ın karşı çıkmasının nedeni, yukarıda doksastik olmayan iman savunucularından Pojman, Audi, Howard-Snyder ve McKaughan'ın doksastik iman teorisini şüphesiz ve kesinlik içerecek şekilde tanımlamalarıdır. Başka bir ifadeyle, bu yazarlara göre, Tanrı'nın var olduğu önermesine iman eden biri, Tanrı'nın var olduğu önermesine inanırken, aynı zamanda Tanrı'nın var olduğu önermesinden şüphe edemez. Doksastik olmayan iman savunucuları, doksastik iman anlayışı hakkındaki bu varsayımlarını da Luther, Calvin ve

Plantinga'nın yüksek epistemik standartları veya bilgiyi gerektiren iman tanımlarına atıfla ileri sürmektedirler. Ancak bu çalışmada doksastik iman savunusu için Luther, Calvin veya Plantinga'nın görüşleri üzerinden değil doksastik iman yaklaşımına getirilen yeni yorumlar üzerinden bu yaklaşımı değerlendireceğiz. Doksastik iman anlayışını, McKaughan gibi *belief-plus* modeli olarak adlandıran Mugg, Tanrı'nın varlığı hakkında şüpheleri akılda bulundururken, Tanrı'nın varlığına inanabileceğini ileri sürmektedir (Mugg, 2016: 202). Ona göre Tanrı'nın varlığına doksastik iman, Tanrı'nın varlığı hakkında yüksek epistemik statü veya kesinlik gibi bilmeyi gerektirmemektedir.

İnancın dereceleri olduğu gibi şüphenin de dereceleri bulunmaktadır. Şüphe, çok miktarda olduğunda inançsızlığa, orta miktarda olduğunda hükmü askıya almaya neden olmaktadır. Ancak McKaughan, hükmü askıya aldıran şüpheyi, orta miktarda şüphe olarak adlandırmaktan ziyade ciddi şüphe olarak adlandırmıştır. Mugg'ın bahsettiği şüphenin ise bunlardan birisi olmaması gerektiği kanaatindeyim. Ona göre, inançsızlığa neden olan ya da hükmü askıya aldıran şüphe, inanç ile uyumlu olamaz. Mugg'ın savunması gereken şüphe, inanç ile uyumlu olan az miktarda şüphe olmalıdır. Mugg'ın bu konudaki tam ifadesi ise ¨imanın hiç değilse *biraz şüphe* (*some doubt)* ile uyumlu olduğu görüşüne karşı olumlu bakıyorum¨ şeklindedir (Mugg, 2016: 202). Mugg, McKaughan'ın buna şu şekilde karşı-cevap verebileceğini ileri sürmektedir. McKaughan, iman ve inanç az miktarda şüpheye izin verirken imanın inançla uyumlu olan şüpheden daha çok miktarda şüphe ile uyumlu olduğunu öne sürebilir. Daha açık ifadeyle iman, inançtan daha çok şüphe içerebilir. Ancak bu *belief-plus* savunucusu için kabul edilemez bir açıklamadır.

Doksastik iman savunucusu olup doksastik olmayan iman anlayışını eleştirenlerden bazıları da Malcolm ve Scott'tur. Onlara göre belief-plus teorisi aşağıdaki gibidir:

> Belief-plus: P'ye iman, inancın nesnesine yönelik çeşitli doksastik olmayan tutumların (sevgi, güven, şükür ve çabaya dayalı ifadeler gibi) yanı sıra p'ye inancı gerektirir (Malcolm ve Scott, 2017: 258).

Geleneksel teist yaklaşıma göre inanç, imanın temel şartıdır. Fakat yeterli de değildir. Doksastik olmayan lehine ileri sürülen, dindar insanların imanlarında şüphe olduğu, bu nedenle inancın iman için gerekli olmadığı argümanı olan *şüpheden gelen argümana* Malcolm ve Scott karşı çıkmaktadır. Onlar da Mugg gibi imanın inancı gerektirdiğini savunurken, inancın şüphe ile uyumlu olduğunu savunmaktadırlar. O halde Malcolm ve Scott'un inançla uyumlu gördüğü şüphenin türü ve derecesi nasıldır? Malcolm ve Scott üç tür şüpheden bahseder. Bunlardan biri inançla uyumlu, diğer ikisi inançla uyumsuzdur.

i. Şüphe 1: Tanrı'nın varlığına inanan biri kötülük probleminden dolayı Tanrı'nın varlığı hakkında şüphelere sahip olabilir.

ii. Şüphe 2: 'Tanrı'nın varlığından şüphe ediyorum' ifadesi bir Tanrı'nın olmadığı inancını ifade edebilir.

iii. Şüphe 3: Ne Tanrı'nın var olduğuna ne de olmadığına inanmaktır (Malcolm ve Scott, 2017: 260).

Şüphe 1, doksastik iman anlayışı olan *belief-plus* teorisi ile uyumludur. Şüphe 2, ne *belief-plus* teorisi ile ne de doksastik olmayan iman teorisi ile uyumludur. Şüphe 3 ise *belief-plus* teori ile uyumsuz, doksastik olmayan iman teorisi ile uyumludur. Malcolm ve Scott'a göre Şüphe 3 ve iman bir arada bulunamaz. Onlara göre imana sahip olan ya Şüphe 3'e sahip olamaz ya da *belief-plus* görüşü yanlıştır (Malcolm ve Scott, 2017: 260). Malcolm ve Scott, *belief-plus* görüşünü şüphe 1 ile uyumlu görmektedir. *Belief-plus* görüşünü savunan birine göre Şüphe 2 ve Şüphe 3'ün ciddi şüphe içerdiği için iman ya da inanç ile uyumlu olması mümkün değildir.

SONUÇ

Sonuç olarak, doksastik olmayan iman modelinin savunucularına göre eğer iman, şüpheyi gerektiren bir kavram ise inancı gerektirmemelidir. Öyle anlaşılıyor ki bu gerektirme imanın doksastik olması gerektiğini savunanlar tarafından farklı anlaşılmaktadır. Doksastik iman savunusunun kesinlik ile ilişkisi şüphe ile ilişkisi gibidir. Bir inanç, tam inanç olsa bile doğru ve yanlış olma ihtimalini içinde barındırmaktadır. Doksastik olmayan iman savunucularının yanlış anladığı husus, tam inancın kesinlik içermesi gerektiği hususudur. Kesinlik tam inanç ile ilgili olmayıp bilgi ile ilişkilidir. İmanın ise inancı gerektirdiğini savunmak onun kesinliği gerektirmesi anlamına gelmemektedir. Çünkü iman, bilgiyi gerektirmemektedir. İman, bilgi ile sadece uyumludur. Bu da eğer iman bilgiyi gerektirse idi kesinliği de gerektireceği fakat şüpheyi gerektirmeyeceği anlamına gelirdi. Fakat imanın bilgi ile zorunlu değil sadece uyumlu bir ilişkide olduğunu söyleyebiliriz. Bu da doksastik imanın hem şüphe ile hem de kesinlik ile uyumlu olduğu anlamına gelecektir. Fakat bu şüphe, zayıf türden bir şüphedir. Tam inancın bilgi olmaması ile ilgili bir şüphedir. Doksastik olmayan iman savunucularının ileri sürdüğü türden ciddi ya da hükmü askıya aldıran bir şüphe değildir. İnanç kavramının da bilgiye en yakın önermesel tutum olması, içerisinde yoğun şüphelerden ziyade az şüphe barındırabileceği anlamına gelmektedir. Tam inanç, doksastik olmayan iman savunucularının ileri sürdüğü gibi kesinlik içeren bir kavram değildir. Yalnızca bilgi olmaması bakımından kesinlik içermemektedir. Daha açık bir ifadeyle bilginin kesin olması zorunlu iken inancın kesin ya da şüpheli olması mümkündür.

KAYNAKÇA

Alston, William Payne: (1996). ¨Belief, Acceptance and Religious Faith¨, *Faith Freedom and Rationality*, Ed: Jeff Jordan and Daniel Howard-Snyder, Rowman and Littlefield Publishers, Maryland, ss.3-27.

Audi, Robert: (2008). ¨Belief, Faith and Acceptance¨, *International Journal for Philosophy of Religion*, No:63 (1-3), ss.87-102.

Audi, Robert: (1991). ¨Faith, Belief and Rationality¨, *Philosophical Perspectives*, No:5, ss.213-239.

Eklund, Dan-Johan Sebastian: (2018). ¨Cognitive Aspect of Christian Faith and Non-Doxastic Propositional Attitudes¨, *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie und Religionsphilosophie,* Vol.60, No.3, ss.386-405.

Helm, Paul: (2000). *Faith with Reason*, Oxford University Press, London.

Howard-Snyder, Daniel: (2013). ¨Propositional Faith: What It Is And What It Is Not¨, *American Philosophical Quarterly*, Vol.50, No.4, October, ss.357-372.

Malcolm, Finlay ve Scott, Michael: (2017). ¨Faith, Belief and Fictionalism¨, *Pacific Philosophical Quarterly,* Vol:98(S1), ss.257-274.

McKaughan, Daniel J.: (2013). ¨Authentic Faith And Acknowledged Risk: Dissolving the Problem of Faith and Reason¨, *Religious Studies*, Vol.49, ss.101-127.

McKaughan, Daniel J.: (2018). ¨Faith Through The Dark Of Night: What Perseverance Amidst Doubt Can Teach Us About The Nature And Value Of Religious Faith¨, *Faith And Philosophy*, Vol.35, No.2, April, ss.195-218.

Mugg, Joshua: (2016). ¨In Defence of The Belief-Plus Model of Faith¨, *European Journal For Philosophy of Religion*, Vol:8, No.2, ss.201-219.

Pojman, Louis P.: (1986a). ¨Faith Without Belief¨, *Faith and Philosophy*, Vol:3, No:2, April, ss.157-176.

Pojman, Louis P.: (1986b). *Religious Belief and The Will*, Routledge and Kegan Paul Plc., London.

Pojman, Louis P.: (2012). ¨Faith, Hope and Doubt¨, *Philosophy of Religion: An Anthology*, Ed: Louis Pojman and Michael Rea, 6. Baskı, Wadsworth Cengage Learning, ss.549-560.

Radcliffe, Dana M.: (1995). ¨Nondoxastic Faith: Audi on Religious Commitment¨, *International Journal for Philosophy of Religion*, No:37, ss.73-86.